

ARISTOTELES

Ethica Nicomachea

**Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door
Charles Hupperts en Bartel Poortman**

 DAMON

INHOUD

Woord vooraf	7
Inleiding	9
I. Hoofdzaken van het leven en werk van Aristoteles	9
II. De filosofie van Aristoteles	17
III. Ethica	53
Selecte bibliografie	72
Ethica Nicomachea	77
Boek I Het laatste doel van het menselijk handelen en het hoogste goed: geluk	79
Boek II Het optimaal functioneren in moreel opzicht: deugd	101
Boek III Verantwoordelijkheid voor het handelen; de deugden moed en gematigdheid	116
Boek IV Andere deugden die met de emoties te maken hebben	141
Boek V Rechtvaardigheid	163
Boek VI Het optimaal functioneren in intellectueel opzicht	188
Boek VII Zelfbeheersing en gebrek aan zelfbeheersing; genot	205
Boek VIII Vriendschap	232
Boek IX Vriendschap (vervolg)	255
Boek X Bespreking van genot; de uiteindelijke opvatting van geluk	277
Toelichting	301
De tekst	402
Index	404
Index Griekse termen	416

INLEIDING

I. HOOFDZAKEN VAN HET LEVEN EN WERK VAN ARISTOTELES

1. Leven

Aristoteles werd geboren in het jaar 384 voor Christus in het stadje Stagira, dat op het schiereiland Chalcidice ligt in het noorden van Griekenland. Over zijn jeugd is weinig bekend. Zijn vader, Nicomachus, stamde af van een oud geslacht van geneesheren en was zelf lijfarts van Amyntas III, de koning van Macedonië. Nicomachus stierf vroeg, zodat Aristoteles onder het voogdij-schap van zijn oom Proxenus kwam te staan. Toen Aristoteles zeventien jaar oud was, vertrok hij naar Athene, waarschijnlijk met de bedoeling zich verder te ontwikkelen. Hij ging studeren aan de Academie van Plato. Deze filosoof was in zijn tijd een beroemdheid. Van alle uithoeken van de Griekse wereld trok zijn school leerlingen aan. In principe was de Academie een religieus-culturele vereniging, een *thiasos* genaamd. De school was gewijd aan de *Mousai*, de beschermvrouwen van de algemene ontwikkeling, en was gelegen buiten de stadsmuren in een lommerrijke omgeving op het terrein van een gymnasium, een open plaats waar sport werd bedreven. Dus geestelijke ontwikkeling werd gecombineerd met lichamelijke training. Het ging waarschijnlijk om dagonderwijs, dat wil zeggen: de studenten woonden in de stad, maar kwamen voor de training of voor het onderricht naar het gymnasium. Wel was er sprake van gemeenschappelijke maaltijden, *sussitia*. Het onderwijs bestond voor een deel uit een soort hoorcolleges, die ook voor een breder publiek toegankelijk waren, en voor een deel uit discussies in kleinere groepen. De opleiding aan dit instituut was nogal theoretisch georiënteerd en vakken als wiskunde en astronomie vormden de kern van het curriculum. Boven de ingang van de Academie stond dan ook de spreuk te lezen: 'niemand zonder meetkundige scholing mag hier binnenkomen'.

Aristoteles moet een briljante en kritische leerling zijn geweest. Tijdens deze periode maakt hij grondig kennis met de filosofie van Plato, maar ook met die van de Presocraten, van de sofisten en van Socrates, die in 399 terecht was gesteld. Na enkele jaren had Aristoteles al verscheidene publikaties op zijn naam staan en werd hij ingeschakeld bij het onderwijs. Hij stond bekend om zijn scherpe kritiek op belangrijke punten van de leer van zijn meester.

INLEIDING: ARISTOTELES' LEVEN

Na de dood van Plato in 347, toen de leiding van de school in handen van Speusippus, een neef van Plato, kwam, verliet Aristoteles Athene. Het is onzeker waarom, maar meestal wordt zijn vertrek uit Athene in verband gebracht met politieke ontwikkelingen. Toen Philippus van Macedonië de stad Olynthus, die hulp had gezocht bij Athene, veroverd en verwoest had, won in Athene de anti-Macedonische partij veld, die door Demosthenes werd aangevoerd. Aristoteles was geen Atheens burger en de situatie werd waarschijnlijk voor hem met zijn Macedonische achtergrond en connecties gevaarlijk. Op uitnodiging van een vroegere medestudent, Hermias, die op dat moment tiran was van Atarneus en Assus in Mysië, een streek in Klein-Azië, begaf hij zich naar Assus. Hermias had daar een Platonische kring om zich heen verzameld, waarvan Aristoteles drie jaar lang deel uitmaakte. Hier trouwde hij met Hermias' nicht Pythias, bij wie hij een dochter kreeg. In 344 stak Aristoteles over naar Mytilene op Lesbos. Daar ontmoette hij Theophrastus, die zijn beroemdste leerling zou worden. Het is overigens waarschijnlijk dat Aristoteles zich tijdens zijn verblijf in Assus en in Mytilene vooral met biologische onderzoeken heeft beziggehouden.

In 343 werd hij door Philippus uitgenodigd om naar het Macedonische hof in Pella te komen om 'tutor' te worden van diens dertienjarige zoon Alexander. Helaas weten we weinig af van Aristoteles' verblijf in Pella en zijn contact met Alexander. Tevergeefs hebben mensen geprobeerd de Aristotelische invloed op Alexander te reconstrueren aan de hand van Alexanders bliksemcarrière. Ook in Aristoteles' politieke werken vinden we niets dat verwijst naar zijn omgang met de troonopvolger van het Macedonische huis. Het verblijf in Pella duurde niet erg lang. Waarschijnlijk in 340, toen Alexander gedurende de veldtocht van zijn vader tegen Byzantium regent werd, vestigde Aristoteles zich voor korte tijd in Stagira en keerde vervolgens in 335 naar Athene terug. De Academie bloeide onder de leiding van Xenocrates. Maar Aristoteles gaf er de voorkeur aan zelf een school te stichten. Hij huurde aan de noordoostkant van de stad een gymnasium, het zogenaamde *Lukeion*, dat gewijd was aan Apollo *Lukeios*, de beschermer tegen wolven. Gewoonlijk wordt deze school het Lyceum genoemd of ook wel de *Peripatos*, de Wandelgang. Deze laatste naam kreeg de school pas na de dood van Aristoteles. De leden werden de *Peripatetici*, 'de rondwandelden', genoemd, maar dat deze naam erop zou wijzen dat er al wandelend onderwijs werd gegeven, berust op een misvatting. Bovendien werden colleges doorgaans in een zuilenhal, die de gymnasia omgaf, gehouden. De naam duidt dus niet op een speciaal karakter van het Aristotelische onderwijs. 's Ochtends behandelde Aristoteles de meer 'technische', abstracte onder-

delen voor kleinere kring, terwijl hij 's middags voordrachten gaf voor een groter publiek. Hij hield zich naast het geven van deze colleges en lezingen, ook bezig met onderzoek op zeer uiteenlopende gebieden. Hij legde materiaalverzamelingen aan op het terrein van de biologie ter bevordering van de studie der planten en dieren, maar hij bracht ook talrijke gegevens bijeen voor de beschrijving van bijvoorbeeld 158 staatsinrichtingen. Hij bestuurdde archieven, zoals die van de Olympische Spelen en bouwde zelf een bibliotheek op. Het *Lukeion* was dus naast een onderwijsinstituut ook een plaats voor research. Op veel gebieden was nog nooit onderzoek verricht en Aristoteles was, zeker op het terrein van de biologie, een ware pionier.

Waarschijnlijk in deze jaren stierf zijn vrouw Pythias. Aristoteles kreeg daarna een verhouding met de vrijgelatene Herpyllis, die hem een zoon schonk, Nicomachus genaamd. Zij bleef waarschijnlijk tot zijn dood bij hem. Het nieuws van de dood van Alexander de Grote in 323 deed in Athene de anti-Macedonische gevoelens weer opleven en Aristoteles werd aangeklaagd wegens zijn contacten met het Macedonische hof. De aanklacht luidde: gebrek aan respect in religieuze aangelegenheden (*asebeia*). Aristoteles verliet Athene op tijd om, naar wordt verteld, de Atheners een tweede vergrijp tegen de filosofie te besparen. Hij vluchtte naar Chalcis, de geboorteplaats van zijn moeder, waar hij binnen het jaar in 322 op de leeftijd van drieënzestig jaar aan een ziekte overleed.

2. Werk

Diogenes Laërtius, een auteur uit de eerste helft van de derde eeuw na Christus, die een biografisch werk heeft geschreven over een groot aantal Griekse filosofen, somt een reusachtige lijst van boeken op die Aristoteles geschreven zou hebben. De lijst telt 150 titels verspreid over 550 boeken. Deze aantallen zijn omstreden, maar ze maken in ieder geval duidelijk dat Aristoteles over een ongelooflijk groot aantal onderwerpen heeft geschreven. Wij bezitten van het oorspronkelijke corpus zo'n dertig werken, die in moderne druk ca. 2000 bladzijden beslaan. Het is opvallend dat de overgeleverde werken de belangrijkste aspecten van zijn filosofische belangstelling weergeven en we mogen ervan uitgaan dat het totaal aan teksten dat tot onze beschikking staat, ons een goed beeld geeft van Aristoteles' filosofie.

Hoe is ons corpus tot stand gekomen? Hierover bestaat in de oudheid een eigenaardig verhaal. Theophrastus, Aristoteles' opvolger als hoofd van het Lyceum, erfde ook de bibliotheek, die na zijn dood weer overging op Neleus,

INLEIDING: ARISTOTELES' WERK

Theophrastus' neef. Deze nam de bibliotheek mee naar Klein-Azië, waar hij de boeken in een grot verborg. Pas twee eeuwen later werden de manuscripten gevonden en overgebracht naar Athene. Uiteindelijk kwamen ze terecht bij Andronicus van Rhodos, een Peripatetische filosoof, die in Rome leefde. Hij publiceerde ca. 40 voor Christus de geschriften van Aristoteles in de vorm waarin zij tot ons zijn gekomen. Hij legde vast welke werken van de hand van Aristoteles waren en welke door zijn medewerkers waren geschreven. Verder *verdeelde hij de werken van Aristoteles en van Theophrastus in verhandelingen, na onderwerpen die bij elkaar passen samengevoegd te hebben*, zoals Porphyrius vermeldt in zijn *Leven van Plotinus* par. 24.

Het werk van Aristoteles vertoont een eigenaardigheid die ons wordt meegedeeld door Plutarchus¹:

Het is duidelijk dat Alexander niet alleen onderricht ontving aan de hand van de ethische en politieke verhandelingen, maar hij werd ook ingewijd in de geheime en diepere wetenschappen die de Aristoteleskenners Akroamata of Epoptika ('alleen voor het aanhoren en aanschouwen geschikt') noemden en die zij dus niet in wijde kring verspreidden. Toen Alexander dan ook later naar Azië was getrokken en vernomen had dat Aristoteles enkele verhandelingen over die onderwerpen het licht had doen zien, schreef hij hem in het belang van de filosoof een brief die in een vrijmoedige toon was gesteld. En dit is een kopie van de brief: 'Alexander groet Aristoteles. U hebt er niet goed aan gedaan de akroamatische verhandelingen te publiceren. Waarin zullen wij ons van de anderen onderscheiden als de verhandelingen waaraan wij onze vorming te danken hebben, gemeengoed van iedereen zullen zijn? Ik zou liever willen uitmunten in een grondige ervaring met wat het hoogste goed is dan in macht. Vaarwel!'

Om aan die ambitie van Alexander tegemoet te komen, voerde Aristoteles tot zijn verdediging aan dat deze verhandelingen zowel gepubliceerd als ook niet gepubliceerd waren. Inderdaad levert het geschrift over de metafysica volstrekt geen nut op voor onderricht en lering; deze verhandelingen zijn geschreven als voorbeeld voor hen die reeds hun studie voltooid hebben.

Of deze brief werkelijk geschreven is, zullen we nooit weten, maar in ieder geval wijst zij ons op een belangrijk gegeven: binnen de werken van Aristoteles zou een scheiding aan te brengen zijn tussen werken die gepubliceerd werden en bestemd waren voor een grotere lezerskring, de zogenaamde *exoterische* werken, en werken die in principe voor zijn leerlingen en niet voor publicatie bestemd waren. Van de eerste groep, die vooral uit dialogen bestond, is ons geen enkel geschrift volledig overgeleverd. Algemeen wordt aangenomen dat in deze dialogen de invloed van Plato duidelijk merkbaar

was. Ze zouden minder technisch van aard zijn geweest dan de werken van de tweede groep. Tot de eerste groep behoren *Eudemus*, *Protrepticus* en *Over de filosofie*; hiervan zijn alleen fragmenten bewaard gebleven.

Wij bezitten dus uitsluitend werken, die primair bedoeld waren voor gebruik binnen de school. Het zijn technische geschriften over wijsgerige onderwerpen, waarvan de korte, zakelijke en bondige stijl het karakter ervan verdraagt. Het zijn namelijk voor het merendeel college-aantekeningen, dat wil zeggen: de door Aristoteles zelf opgestelde tekst van zijn colleges en lezingen. Ze waren dus bestemd om voorgelezen te worden, niet om in boekvorm gelezen te worden. Ze verschillen onderling sterk op het punt van redactie: sommige zijn zorgvuldig geredigeerd, andere hebben het karakter van een schetsmatige weergave van een gedachtegang. Aristoteles gaf over de belangrijkste onderwerpen vaker college. In dat geval gebruikte hij zijn oude aantekeningen opnieuw en vulde hen aan of verbeterde ze. Dit zou ook de vaak voorkomende inconsistenties kunnen verklaren: doordat hij over bepaalde onderwerpen van gedachten veranderde, bracht hij in zijn aantekeningen wijzingen aan of voegde een en ander toe zonder overigens altijd de bewering die gecorrigeerd werd door te strepen. Zo zal hij zijn colleges over de ethica meermalen hebben gegeven. Een tekst als de *Ethica Nicomachea* is dan ook geen afgeronde, als een geheel gecomponeerde tekst. Het is waarschijnlijk een werktekst geweest, die nooit een laatste redactie heeft ondergaan. Verder is het mogelijk dat ook leerlingen van Aristoteles aan zijn teksten hebben gesleuteld. Maar het is onbegonnen werk uit te maken welke passage oorspronkelijk van Aristoteles en welke van een leerling is geweest.

In 1831 publiceerde Immanuel Bekker in opdracht van de Berlijnse Academie een kritische uitgave van het hele ons overgeleverde corpus van Aristoteles in twee delen kwarto. Zijn paginering wordt in moderne uitgaven nog altijd aangegeven.

Chronologie

De vraag naar de chronologische volgorde van de werken van Aristoteles en in verband daarmee naar de ontwikkeling die Aristoteles als denker zou hebben doorgemaakt, houdt de geleerden vanaf de vorige eeuw bezig. Het ligt voor de hand aan te nemen dat zijn filosofische denkbeelden in de loop van zijn leven verandering hebben ondergaan. De vraag is echter of wij op grond van het bestaande corpus deze ontwikkeling kunnen ontdekken en in kaart kunnen brengen en of we kunnen vaststellen op welke wijze deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden. Degene die een bevestigend antwoord op deze vraag meende te kunnen geven, was de Duitse onderzoeker Werner Jäger

INLEIDING: ARISTOTELES' WERK

(1888-1961). Zijn *Studien zur Entstehungsgeschichte der Metaphysik des Aristoteles* en *Aristoteles*² hebben voor lange tijd een stempel gedrukt op het Aristotelische onderzoek. Hij betoogt in deze boeken dat er een duidelijke evolutie in Aristoteles' denken te bespeuren valt. Gedurende de meer dan twintig jaar dat de filosoof verbonden was aan de Academie van Plato zou hij sterk onder invloed hebben gestaan van zijn leermeester. Zijn eerste werken verraden een overtuigend Platonisme, ook al worden de eerste sporen van een kritische houding ten opzichte van belangrijke metafysische noties van Plato zichtbaar. In de periode dat Aristoteles zich in Klein-Azië ophield, zou hij definitief Plato's Ideeënleer/Vormenleer verworpen hebben en hij zou met name door zijn zoölogische studies steeds meer een empirische benaderingswijze zijn gaan volgen. Zijn methode baseerde zich meer op observatie en hij kreeg meer oog voor de pluriformiteit van de werkelijkheid. Toen Aristoteles naar Athene terugkeerde zou hij zich geheel van het bovenzinnelijke hebben afgewend en zich alleen met het concreet-individuele zowel in de levende natuur als met betrekking tot de mens hebben beziggehouden. In grote lijnen zou zijn ontwikkeling volgens deze genetische methode als volgt samengevat kunnen worden:

1. van het dualisme van zintuiglijke en bovenzinnelijke wereld tot een naturalistisch monisme, geheel geleid door de gedachte aan één zijn, één natuur, die door één algemene, onveranderlijke, dynamische wetmatigheid wordt beheerst,
2. van de scherpe scheiding van ziel en lichaam tot de zelfstandige eenheid van beide,
3. van een religieus godsbegrip tot een kosmologisch godsbegrip, waarbij de godheid slechts dient als onmisbare schakel in de beweging van de kosmos,
4. van een religieuze opvatting omtrent de verhouding van de mens tot God tot een volslagen a-religieuze wereldbeschouwing.³

De ontwikkeling van Platonist naar empiricus vormt dus de kern van de genetische theorie over de filosofische activiteit van Aristoteles. Op basis hiervan stelde Jäger een relatieve chronologie vast van het corpus van geschriften. Tot de eerste, de platoniserende periode, zouden werken als de *Topica*, de *Sophistici Elenchi*, het merendeel van de *Physica* en wellicht de *Categoriae* behoren. Uit de overgangperiode zouden de *Historia animalium* en andere zoölogische werken stammen; verder de *Analytica priora* en *posteriora*, de werken over de logica, een deel van de *Metaphysica*, de *Ethica Eudemia* en *Nicomachea* en een deel van de *Politica*. Tot de laatste periode zouden de rest van de *Politica*, *De anima*, *De interpretatione*, de rest van de *Metaphysica*, boek VIII van de *Physica* en de *Rhetorica* behoren.

Dit verslag over Aristoteles' intellectuele ontwikkeling lijkt op het eerste gezicht plausibel, omdat 'Aristotelisme' ook feitelijk het 'Platonisme' opvolgt.

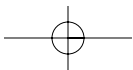
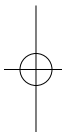
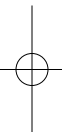

De vrije, creatieve speculatie van de geest, die gevolgd wordt door een meer gedisciplineerd onderzoek naar de feiten is psychologisch gezien een voor de hand liggende ontwikkeling. Toch staat men tegenwoordig sceptisch tegenover zowel deze genetische gedachte over Aristoteles' filosofische activiteit als de mogelijkheid om op grond hiervan een relatieve chronologie van de geschriften op te stellen. In zijn vermeende vroege werken heeft Aristoteles al bepaalde fundamentele standpunten ten aanzien van de relatie tussen het *universele* en het *particuliere* ontwikkeld, die hem onmogelijk als een Platonist kunnen bestempelen. Het lijkt beter te spreken van het consequent doortrekken van gevolgen die uit dit principiële inzicht voortvloeien. Bovendien moeten we erkennen dat de ons beschikbare gegevens over Aristoteles en zijn geschriften meer zaken verzwijgen dan dat ze ons zekerheid verschaffen over details van Aristoteles' geestelijke ontwikkeling. Zo weten we weinig over zijn houding ten opzichte van Plato. Natuurlijk zal hij door zijn leermeester beïnvloed zijn geweest, maar op welke wijze deze invloed gestalte heeft gekregen in zijn vroege werk, blijft een open vraag. Deze werken zijn, zoals gezegd, slechts zeer fragmentarisch overgeleverd, zodat we ons onmogelijk hieruit een beeld kunnen vormen wat voor een filosoof de jonge Aristoteles is geweest. Ze geven geen aanleiding tot de conclusie dat hij een Platonist was, maar ook niet dat hij dat niet was.

Verder zijn er weinig externe gegevens om de werken van Aristoteles relatief of absoluut te dateren. Aanhangers van de chronologie, zoals deze door Jäger is opgesteld, vinden in de cross-verwijzingen die Aristoteles regelmatig maakt naar andere werken, een houvast voor hun theorie. Deze zijn echter inconsistent en wekken vaak de indruk later aan de tekst toegevoegd te zijn. Een andere complicerende factor voor de vaststelling van de chronologie is de veronderstelling dat Aristoteles vaker over dezelfde onderwerpen colleges gaf en dat hij zijn college-aantekeningen veranderde. Als deze veronderstelling juist is - en dat lijkt zeer waarschijnlijk - is een poging om een harde chronologische lijn vast te stellen tot mislukken gedoemd.

Bovendien is het mogelijk Aristoteles' oeuvre in zekere zin systematisch te noemen. Deze systematiek is vooral gelegen in de manier waarop hij filosofische problemen aanpakt. Zo is zijn filosofie voor een deel als *aporetisch* te bestempelen, dat wil zeggen dat het hem in eerste instantie te doen is om het juist formuleren en oplossen van bepaalde puzzels (*aporiai*). Op veel gebieden gaat hij zo te werk. Verder zouden we Aristoteles in zekere zin systematisch kunnen noemen doordat bepaalde groundbegrippen en opvattingen over de natuur door zijn hele werk heen als instrumenten voor zijn onderzoek worden gehanteerd. Dit wil niet zeggen dat zijn filosofie een gesloten

ETHICA
NICOMACHEA

BOEK I

HET LAATSTE DOEL VAN HET MENSELIJK HANDELEN EN HET HOOGSTE GOED: GELUK

1. Doelgerichtheid van het menselijk handelen en de hiërarchie van de doelen

1. Alle kunst, elke kunde, ieder onderzoek en evenzo iedere handeling en ieder bewust streven is, naar men aanneemt, op een bepaald goed gericht;¹ daarom heeft men wel met recht gezegd, dat het goede datgene is waarop alles is gericht.² Er blijkt zich echter tussen de respectieve doelen een verschil voor te doen. 2. Want sommige doelen zijn activiteiten, andere zijn daarvan onderscheiden resultaten.³ In die gevallen, waarin doelen het resultaat zijn van handelingen, zijn de resultaten van nature beter dan de activiteiten. 3. Aangezien er talrijke handelingen, vakken en vormen van wetenschap zijn, zijn ook de doelen talrijk;⁴ het doel van de geneeskunde is gezondheid, dat van de scheepsbouw een schip, dat van de militaire strategie de overwinning, dat van het beheer van het huishouden welvaart.⁵ 4. Al dergelijke vakken vallen onder één discipline; zo vallen bijvoorbeeld het maken van het hoofdstel en alle andere vakken die zich bezighouden met het tuig van paarden, onder de rijkunst, terwijl deze en iedere militaire handeling weer ressorteren onder de militaire strategie en op dezelfde wijze weer andere onder andere. Bij al dergelijke vakken nu zijn de doelen van de overkoepelende vakken verkieslijker dan al degene die daaronder ressorteren. 5. Immers ook de laatstgenoemde doelen worden omwille van die eerstgenoemde nagestreefd. Het maakt geen enkel verschil of de activiteiten zelf de doelen van de handelingen zijn of iets anders als resultaat ervan, zoals bij de bovengenoemde wetenschappen.

2. Het uiteindelijk doel van het menselijk handelen ressorteert onder de 'politieke' wetenschap

1. Als er dan een doel is van de dingen die we doen, dat we om zichzelf willen en al de andere doelen omwille daarvan, en als we niet alles weer omwille van een ander doel kiezen (want op die manier gaat het door tot in het oneindige, met het gevolg dat het verlangen geen inhoud kan hebben en

METHODE

wel loos moet zijn), is het duidelijk, dat dit het goede en wel het hoogste goed moet zijn. 2. Is de kennis hiervan niet van doorslaggevend belang juist voor ons leven en kunnen we niet datgene wat nodig is om dat doel te realiseren, eerder bereiken, net als boogschutters, die een doelwit hebben?⁶

3. Als dat zo is, moeten we proberen althans in grote lijnen te omschrijven, wat het goede eigenlijk is en onder welke wetenschap of discipline het ressorteert.

4. Men zal het er wel mee eens zijn dat dit onder de belangrijkste ressorteert, dat wil zeggen de wetenschap die bij uitstek overkoepelend is. 5. En het is duidelijk dat de ‘politieke’ wetenschap van dien aard is.⁷ 6. Zij schrijft immers voor welke wetenschappen er in de steden beoefend moeten worden, wat voor soort wetenschappen iedere groep van burgers moet leren en in welke mate. We zien dat zelfs de disciplines die het meest in aanzien staan, zoals de militaire strategie, het beheer van het huishouden en de retorica, daaronder ressorteren.⁸

7. Aangezien zij de overige wetenschappen gebruikt en bovendien bij de wet bepaalt wat mensen moeten doen en laten, zal haar doel wel die van de andere omvatten. Dus dit doel moet wel het goede voor de mens zijn. 8. Want ook al is dit voor een individu hetzelfde als voor een stadstaat, het is duidelijk dat het bereiken en ook het behoud van het goede van de stadstaat in ieder geval belangrijker en volkomener zijn. Men moet immers tevreden zijn als dit zelfs maar voor één individu wordt gerealiseerd, maar als het gebeurt voor een volk of stadstaten is het mooier en goddelijker.⁹ 9. Welnu, ons onderzoek is daarop gericht en is dus in zekere zin ‘politieke’ wetenschap.

3. De ‘politieke’ wetenschap is geen exacte wetenschap

1. Onze bespreking zal toereikend zijn, als zij de precisie heeft die bij het betreffende onderwerp past. Nauwkeurigheid moeten we namelijk niet in gelijke mate in alle discussies nastreven, zoals dat ook niet gebeurt bij de producten van het handwerk.¹⁰

2. Over de moreel juiste en rechtvaardige handelingen,¹¹ die de ‘politieke’ wetenschap onderzoekt, bestaan zo veel verschil van mening en onzekerheid, dat ze de indruk kunnen wekken alleen bij conventie en niet van nature te bestaan.¹²

3. Een vergelijkbare onzekerheid bestaat ook over de goede dingen, omdat hieruit voor velen nadelige gevolgen voortkomen. Want er zijn uit het verleden voorbeelden bekend van mensen die aan rijkdom te gronde zijn gegaan, terwijl voor anderen moed hun ondergang is geweest.